

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

Hüseynəlizadə Miandoab Siyamək Yadollah oğlu

AZƏRBAYCAN DİLİ ƏFŞAR ŞİVƏSİNİN LÜĞƏT
TƏRKİBİ

5706.01 - Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Tofiq İsmayıl oğlu HACIYEV

Rəsmi opponentlər: *AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Nizami Qulu oğlu CƏFƏROV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nəzakət Qurban qızı QAZIYEVA

Aparıcı mğəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrası**

Müdafiə «_24___» _02_ 2014-cü il saat «___»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ğnvan: **AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küzəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.**

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:** **T.H.HÜSEYNOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dili dialektlərini elmi surətdə araşdırmaq bu dildə danışan millətin tarixini, folklorunu, tarixi qrammatikasını, dilin keçirdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini və fonetik dəyişmələrini, eləcə də türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması və bu dillərin bir sıra önəmli məsələlərini aydınlaşdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün Azərbaycan coğrafiyasında on milyondan çox əfşarın danışdığı şivəyə dair Azərbaycan, Türkiyə, İran, Türkmənistan və başqa ölkələrdə mükəmməl araşdırmalar aparılmamışdır. İndiyə qədər aparılan tədqiqatlarda müxtəlif ölkələrdə yaşayan bütün əfşarların şivəsi tam əhatə olunmamış, spesifik xüsusiyyətləri səthi öyrənilmişdir. Əfşar şivəsinin lüğət tərkibi ilk dəfə bu dissertasiyada hərtərəfli şəkildə öyrənilir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi əfşar şivəsinin səciyyəvi leksik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan dialekt sistemində əfşar şivəsinin mövqeyini müəyyənləşdirmək.

- Cənubi Azərbaycan bölgəsində, xüsusən Şiraz, Kirman, Xorasan, Sava və s. yerlərdə yaşayan əfşarların şivəsini Türkiyə, Şimali Azərbaycan, Kipr və başqa ölkələrdə yaşayan əfşarların şivələri ilə müqayisə etmək.

- Sayınqala əfşar şivəsində sözlərin mənşəyini, qədim türk sözlərini, tematik qruplarını, hibrit sözləri, ərəb, fars və Avropa dillərindən alınan sözləri qruplaşdırmaq, struktur və semantik cəhətdən təhlil etmək.

- Söz yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı şəkilçilərin rolunu, leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranmış sözləri müəyyənləşdirmək.

- Azərbaycan ədəbi dilində və başqa türk dillərində fonetik dəyişmələrə məruz qalan sözlərin əfşar şivəsində olan variantları ilə müqayisə etmək.

Tədqiqatın obyektı. Araşdırmanın əsas obyektı Cənubi Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşən Sayınqala əfşar şivəsinin lüğət tərkibidir. Bundan əlavə, müxtəlif mənbələrdə qeydə alınmış faktlar da tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiya müəllifin 2007-2010-cu illər arasında Sayınqala, Urmiyə, Tikantəpə, Zəncan, Saman=zaman (çaharmahal bəxtiyari rayonunda bir əfşar və qaşqay şəhəri), Muğanşəhər (Parsabad), Sava, Əfşaryurd

(Xorasan), Türkiyədə Kaysəri, Elazığ, Diyarbəkir, Iğdır, İraqda Duzxurmatu və s. bölgələrdən toplandığı materiallar əsasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işinin hazırlanmasında əsas etibarilə təsviri və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada Azərbaycan ədəbi dili, qohum türk dilləri və onların bəzi şivələri ilə Sayınqala əfşar şivəsi leksikasının spesifik xüsusiyyətləri müqayisə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Əfşar şivələrinin haqqında ayrı-ayrı illərdə qısa məqalələr və ya məhdud bir rayonun əfşarlarının şivəsinə dair dissertasiyalar yazılsa da, əfşar şivələrinin leksikası tam və hərtərəfli araşdırılmamışdır. Bu dissertasiya əfşar şivələrinin leksikasını sistemli şəkildə tədqiq etmək sahəsində ilk təşəbbüsdür. Dissertasiyada ilk dəfə Sayınqala əfşar şivəsinin lüğət tərkibi elmi şəkildə tədqiq olunmuş və Azərbaycanın (Ağcabədi), Türkiyənin (Kaysəri) və İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan başqa əfşar şivələri ilə müqayisələr aparılmışdır. Dissertasiyada Sayınqala əfşar şivəsinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri, Azərbaycan ədəbi dilinə və şivələrinə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ümumtürkoloji səviyyədə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada Sayınqala əfşar şivəsinin hər tərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiya və etimologiyasını, habelə başqa şivələrdə məfhumu bilinməyən bəzi leksik vahidlərin və ədəbi dilimizin bəzi mübahisəli məsələlərinin aydınlanmasına kömək edir.

Dissertasiya Azərbaycan dili şivələri və türk dillərinin müqayisəli lüğət tərkibinin hazırlanmasında, eləcə də türk xalqları arasındakı tarixi əlaqələri və mövcud olan digər məsələlərin izah edilməsində də önəmli əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəşri. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə (10 məqalə) dərc olunmuş və elmi – nəzəri konfranslarda bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

ИШИН МЯЗМУНУ

Əfşarlar oğuz türklərinin 24 boyu arasında istər sayca, istərsə də oynadığı tarixi rol baxımından ən önəmli tayfalardan biridir. "Çevik, cəld,

ovlamağı sevən, canavarlar və quşların ovuna həvəsli" mənasında olan **Avşar** leksik vahidi türk coğrafiyasında yer adı olaraq çox işlənən bir leksemdir. Azərbaycan, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, İraq, Suriya və s. ölkələrdə 450 dən artıq əfşar və ya onun boyları, oymaqları, uruqları və tayfalarının adı ilə bağlı toponimlər mövcuddur.

Avşar adı M. Kaşğarinin "Divanü lüğət-it türk" əsərində 22 oğuz tayfası siyahısında, Ebulqazi Fəxrəddin Mübarək şahın öz adını daşdığı yazılı tarixində ilk sıralarda çəkilir. Adı çəkilən müəlliflər avşar lekseminin "işlərini cəld qurtaran" mənasında olması qənaətindədirlər. A.Vamberi əfşar sözünü bir yerdə "toplayan, yığan",¹ bir başqa yerdə isə "mübaşir"² mənasında izah etmişdir. Macar dilçisi G.Nemet əfşar leksik vahidinin kökünü bu gün kırım tatarları dialektində "itaət, itaət etmək" mənasına gələn «**Avş**» felindən yarandığını iddia etmişdir.³ Zeki Velidi Toğan isə əfşar sözünü (av+çı+ər) birləşməsindən əmələ gəldiyini bildirir⁴.

Əski türkcədə və bu gün bir çox dillərdə tələffüz olunan Abşar=Avşar sözü fonetik baxımdan **B > V > F** səs dəyişdirmələrinə məruz qalmışdır. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, "...Bu hadisə səslərin bir-birinə təsirindən başqa, Azərbaycan-fars ikidilliliyi ilə əlaqədardır"⁵. Hazırda bu söz daha çox "əfşar" və "ovşar" kimi tələffüz olunur.

Əfşarlar türk coğrafiyasının hissələri sayılan Türkiyə, Azərbaycan, İran, Əfqanıstan, İraq, Türkmənistan və Özbəkistanla yanaşı, toplu və ya dağınıq şəkildə başqa ölkələrdə də yaşamaqdadırlar. Dissertasiyada, yeri gəldikcə, Suriya, Kipr, Çerkəs, Balkan, Bosniya və s. ölkələrdə yaşayan əfşarlardan da bəhs olunur.

Azərbaycan və İran əfşarları: Hazırda Azərbaycan respublikasının Quba rayonunda usallı və araşlı əfşarlarından və habelə Ağdam, Ağcabədi və başqa yerlərdə də əfşar tayfalarından yaşayanlar vardır. Bakı yarımadası "Abşeron" toponiminin mənşəyi də əfşarlarla bağlıdır. Türkiyəli məşhur səyyah Evliya Çelebinin qeydlərinə görə, Naxçıvan ilə Qarabağ arasında olan bölgə əfşar tayfalarının yaşadığı bölgədir⁶. Hazırda həmin bölgə Qərbi Azərbaycanın ərazisinə daxildir.

Əfşarların böyük mərkəzləri bu gün Cənubi Azərbaycanda -Zəncan, Urmiya və həmçinin Həmədan, Xorasan, Kirman, Mərkəz, Simnan,

2-1. دونيا افشارلارى. س. حسينعلى زادم. تيريز: 1388. ص 265.

³ - Avşarobası sitəsi.digər avşarlar bölümündə. Adnan məndərəs Kaya.

⁴ - Fuat Köprülü, "Avşar", İslam Ansiklopedisi II, İstanbul: 1979, 29 s.

⁵ - Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s 215.

⁶ -Avşarobası sitəsi.digər avşarlar bölümündə. Yazan, Adnan məndərəs Kaya.

Xuzistan, Sayınqala, Kəhkiluyə və başqa şəhərlərdir. Bu mərkəzləri bir-birindən bir az fərqləndirən şivə xüsusiyyətləridir. Bir neçə dəfə əfşarların siyasi və hərbi mərkəzləri olan Sayınqala əfşar şivəsi zəngin bir lüğət tərkibinə malikdir.

Əfşarlar geniş bir sahədə yaşadıklarına görə müxtəlif şivələrdə danışirlar. Ancaq Türkiyə, İran, İraq, Əfqanıstan, Kipr və s. ölkələrdə yaşayan əfşarların şivələri başqa türk dilləri ilə müqayisədə daha çox Azərbaycan dilinə yaxındır və bu dilin dialekti seviyyəsindədir.

R.Eyvazovanın fikrinə görə, hazırda bir çox ölkələrdə yaşayan əfşarlar Azərbaycan etnogenzində iştirak edən türk dilli tayfadır”¹.

Macar alimi L.ligeti 1936-cı ildə Əfqanıstanda monqol dilini araşdırarkən Kabul əyalətində yaşayan əfşarların da şivəsini incələmiş və onların şivəsini Azərbaycan türkcəsinin dialektlərindən biri hesab etmişdir².

Əfşarların ən çox yaşadıkları ölkə İrandır. Bu gün İranda on milyona yaxın əfşar türkü Azərbaycan, Sava (mərkəz), Kirman, Xorasan, Xuzistan, Şiraz, Yəzd, Sistan, Zəncan, Qəzvin, Kirmanşah və s. yerlərdə yaşamaqdadırlar. Bu əfşarların şivələri bir-birindən zəif fərqlənir, yalnız Xuzistan və Sistan əfşarlarının dili assimilyasiyaya uğrayıb və ana dillərini unudub farsca danışirlar. Kirman əfşarlarının şivəsi fars dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır.

İraq əfşarları da əksərən, Qərətəpə, Kərkük, Tesin və s. yerlərdə yaşayırlar.

Türkiyə əfşarlarının şivələri Türkiyə türkcəsinin güclü təsirinə məruz qalsa da, yenə özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Türkiyə əfşar şivəsində Azərbaycan dilinə məxsus leksik vahidlər hələ işləkdir. Məsələn: yaxşı, qonşu, qabarıq (konveks), qadağa (mən), uçqun (heyelan), börk (küləh), güzgü (ayna), savqat (hədiyyə), ata (baba), itmək (kayb olmaq) və morfoloji baxımından: yey (iyi sözünün orijinal forması), gələn (gələcək), gedən (gedəcək), və s.³

I fəsil “Lüğət tərkibinin etnik mənşəyi” adlanır. Bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

Əfşar şivəsində qədim türk mənşəli sözlər. Əfşar şivəsi Cənubi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə fonetik baxımından daha az dəyişikliyə

¹-Eyvazova R, Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: 1995, Elm, s 248.

4 - Eyvazova R, Göstərilən əsər, s 248.

³- Dissertasiyada qeyd olan sözlər Sayınqala əfşarlarına aiddir. Başqa əfşarların leksik vahidlərindən nümunə verdiyimiz zaman o, əfşarların ölkə və bölgələri də qeyd olunmuşdur.

məruz qalib və lüğət tərkibi baxımından da zəngindir. Cənubi Azərbaycan şivələrinin passiv söz fonduna keçən bir çox qədim sözlər bu şivədə fəallığıni saxlamışdır. Bu sözlərdən bir neçəsini qeyd edirik:

İn- yer, ev, yuva. Bu leksem Azərbaycan ədəbi dilində enmək (inmək), formasında özünü qoruyub və bu gün də ədəbi dilin aktiv fondunun işlək fellərindən biri sayılır. **İn** leksik vahidi şumercədə **-inu**, qədim türkcədə, **-in** və bu gün bir çox türk dillərində **in(mək)**, **en(mək)** və **ən(mək)** formalarında işlənir. Bu söz Sayınqala əfşar şivəsində və şifahi ədəbiyyatında (atalar sözü və frazeoloji birləşmələrdə) qorunub və bu gün də bu şivənin nümayəndələrinin dilində işlək leksemlərdən biridir. Məsələn:- Acı söz adamı dinnən çıxardar, dadlı söz ilanı **innən**. **-İni** olmıyanın, dini də olmaz və s. **İn** sözünün əvvəlinə orta türkcədən başlayaraq **-y**, **-n**, və **h** samitləri artırılıb və məna dəyişməsi daha daralmışdır və bu gün **hin** və **nin** sözləri sinonim olaraq türk dillərində “bəzi ev heyvan və quşlarının saxlandığı kiçik yuva və mağara” mənasında işlənir. Məsələn, toyuq hini, gövərçin nini.

İn sözü in(noqay), in(yakut), yene(çuvaş) formalarında "yer" mənasında və hin(türkmən), iyin(qırğız), in(özbək) formalarında isə "yuva və mağara" mənalarında işləkdir.

Əm- dərman, dava. Qaşqay və Sayınqala əfşar kəndlərinin bir neçəsində əlac etmək yerinə həmin mənada olan **əmləmək** leksik vahidini işlədirlər. Xorasan və qaşqay əfşarlarının şivələrində işlənən “**əminməz dərd**” termini “dərmanı olmayan dərd” deməkdir.

“**Əm**” sözü qədim türkcədə də dərman mənasında işlənibdir. **Əm** sözü bir neçə tərkibi sözün əsasını təşkil edir; Məsələn, **əmçi-** dərman satan, **əmotu-** dərman bitkisi, türkəçarələrdən olan meyvə yəni “**əmrut** (armut)” sözü dərman təsirli olduğuna görə belə adlanmışdır.

B) Ərəb mənşəli sözlər:

Əfşar şivələrinin leksikasında ümumişlək sözlər sırasında ərəb dilindən alınmalar xüsusi yer tutur. Əfşar şivələrinin söz fondunu əsasən ərəb dilindən alınan dini və ictimai terminlər təşkil edir.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb dilinə aid olan dini leksem və terminlər də təbii olaraq müsəlman türklərin dillərinə, dialektlərinə daxil oldu.

Ərəb dilindən alınan dini terminlərin sinonimləri şaman dininə (ideyasına) mənsub türklərin dilində mövcud imiş. Hazırda da Altay bölgəsində yaşayan şamanlar dini mərasimlərində bu terminlərdən faydalanırlar. Bu gün də şamanlar arasında işlənən bu sözlərdən bir

neçəsini nümunə üçün veririk; Məsələn: **Oqunc**-namaz, **arısı**- dəstəmaz, **ban**-azan, **alqış**-dua, **abacı**-böyük cin, **Təngribergi**-qəzau qədər, **sav və əsinq**-ilham, **duç**-alinyazısı (duç sözü Bu gün işlədiyimiz **duçar** sözünün köküdür), **tamu**-cəhənnəm, **yalvac**-peyğəmbər, **Təngri** (tanrı)- Allah və s.

Göründüyü kimi, qədim türkcədə işlənən dini terminlər bu gün də Azərbaycan dilinin aktiv fondunda mövcuddur, yaxud törəmələri işlənir. Qədim türkcədə olan dini terminlərin maraqlı yönü onların fars dilində və klassik abidələrində də işlənməsidir. Məsələn, ulu Xaqani “تحفه العراقيين” =Təhfət-ül Əraqeyn” əsərində yuxarıda verdiyimiz son misalda iki leksik vahidi bir misrada belə işlətməmişdir:

هر يك عجمی ولی لغز گوی
یلواج شناس تنگری جوی¹.

Türklərin əsrlər boyu qurduqları imperatorluqlarda dövlət dini islam olduğu üçün təbii olaraq bu hakimiyyətlərin sultanları da dövlətlərində ərəb dilinə xüsusi yer verirdilər. Bu əhəmiyyət vermənin nəticəsində dini terminlərdən sonra ictimai, tarixi, fəlsəfi və başqa elm sahələrinin terminləri də türk dillərinə daxil olub və bu dillərin nümayəndələri tərəfindən doğma sözlər kimi işlənmişdir.

N.K.Dmitriyev müasir türk dillərinin leksikasında söz açarkən araşdırmalarının nəticəsini belə izah edir: "Türk dillərinə digər dillərdən çox miqdarda sözlər keçmişdir. Bu alınan sözlərin içində ərəb dilinə aid sözlər çoxluq təşkil edir" (46.s, 54).

Azərbaycan dilinin əfşar şivələrində də ədəbi dilimiz və başqa türk dilləri kimi ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyəti fonetik qanunauyğunluqları əsasında formalaşdırmış və şivə leksikasının doğma sözlərinə çevirmişdir. Bu alınma sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1) fonetik tərkibini dəyişən sözlər

Aşağıda misal gətirəcəyimiz sözlər əfşarların şivələrində işlənən ərəb dilindən alınma sözlərdir. Bu sözlərin ardınca əfşar şair və yazıçılarının əsərlərində işlənən alınma sözlərdən də bir neçəsini qeyd edirik.

Aba(əba)- müsəlman ruhanilərin üstdən geyindikləri qolsuz və ya gödək-qollu, yaxası açıq paltar. Məsələn: Həsən uzun aba kimi bir köynək giymişdi. Aba ərəbcədə (عبا) **əba** şəklində tələffüz olunur. Bu söz əfşar şivəsində də bir sıra türk dialektində olduğu kimi, ahəng qanununa uyaraq **aba** formasını almışdır.

¹ . Xaqani deyir: Hər biri əcəm (fars) olsalar da gözəl sözlər deyib və peyğəmbəri tanıyıb, Allahı axtarırlar. Xaqani divanı, Pəyam-i nur universiteti nəşriyyatı, 1365.s58.

Abid- ibadətlə məşğul olan adam, məsələn: Cibran Xəlil Cibranın “İki abid” hekayəsi ibrət dolu bir hekayədir. Qul mənasında olan “**abd**” sözünün subyektivliyi olan abid sözünün tələffüzü (عبد) **abed** şəklindədir. Bu ləksemin cəmi (**ebad**) sözüdür.

2)fonetik tərkibini dəyişməyən sözlər

Adi- adət halına keçmiş, məsələn, Daha bu oynanan oyunlar adı hala gəlib və heç kim bu oyunlara inanmır.

Əmir- bir tayfanın və ya ölkənin başçısı: Əfşar xanları və əmirləri illər boyu Azərbaycana qulluq eləmişlər. “Əmir” sözünün cəmi “Oməra” ləksemdir.

C) Fars mənşəli sözlər

Fars dilinin yaranması və inkişafında Qəznəvi türk imperaturluğunun önəmli rolu olmuşdur. Qəznəvi sülaləsindən sonra səlcuqlar, Xarəzmşahlar, səfəvilər, əfşarlar və qacarlar bu dili və bu dildə şeir deyən şairləri və yazıçıları himayə edib və onlara hörmət etmişlər. Bu dilin inkişafında türk hakimləri ilə yanaşı, türk yazıçıları və şairlərinin də böyük rolu olmuşdur.

Türkdilli hakimlər və şairlərin fars dilindən himayələri istər-istəməz türk və fars dillərinin bir-biri ilə söz alış-verişinə yol açmışdır. Min ildən bəri bu iki dil təbii olaraq bir-birinə təsir etmişdir. Hal-hazırda fars dilinin leksikasının söz fondunu ərəb sözlərindən sonra türk ləksemləri çoxluq təşkil edir.

Tədqiq olunan şivələrdə az-çox fars sözləri də işləkdir. Bu sözlər daha çox əfşar və ya Azərbaycan şairlərinin vasitəsi ilə bu şivələrə daxil olmuşdur. Ancaq bu sözlər tədricən şivələrin passiv fonduna keçir və işləkliyi itirir. Tədqiq olunan şivələrdə işlənən fars mənşəli sözlərin bir neçəsini aşağıda qeyd edirik:

1)fonetik tərkibini dəyişməyən sözlər

Abco- arpa suyu, pivə; məs.: Həsən hər gün böyrəgində daş olduğu üçün dörd-beş bardax **abco** içir. Bu söz Azərbaycan ədəbi abidələrində də işlənmişdi; məs.: Gecəni xoş keçirmək üçün **abc**dan yaxşı şey yoxdur (M.İbrahimov). Bu leksik vahid iki komponentdən təşkil tapmışdır. Su mənasında olan **ab** (آب) sözü ilə arpa məfhumunda olan **co**(جو) kəlməsindən meydana gəlmişdir.

Azməyesh- yoxlamaq, sınamaq; məs.: Düktür (doktor)xəstəliyimi təşxis etmək üçün məni qan azmayışına göndərdi. Fars Dil Qurumu tərəfindən düzəldilən bu söz əfşarlar arasında son illərdə geniş yayılmışdır.

2) fonetik tərkibini dəyişən sözlər

Asimanxəraş- çox uca, çox hündür olan bina; məs.: İstanbulda tikilən asimanxəraşlar adamı heyrətə salır. Bu mürəkkəb kəlmə iki söz birləşməsindən yəni “Göy” mənasında olan “asiman” və cızmaq və yarmaq anlamında işlənən “xəraş” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu söz farsçada “asemanxəraş” şəklində tələffüz olunur. Türkiyə əfşarları bu leksik vahidə “**gövdələ**n” deyirlər.

Peyda- tapmaq, görünmək, zahir olmaq. “Peyda olmaq” tərkibi Azərbaycan ədəbi dilində işlək olsa da, əfşar şivələrində işlənməz.

Əfşar şivəsində işlənən Avropa mənşəli sözlər də iki qrupa bölünür:

1) fonetik tərkibini və mənasını saxlayan sözlər

Apartayd (آپارتايد) is. İng (apartheid): Bir ölkə içində millətlərə fərq qoyma siyasəti. Məsələn: **Apartayd** olan hər yerdə rahatlıq olmaz.

Ampul (أمبول) is. Fr (ampoule): içərisində dərman olan şüşə. Əfşarlar arasında bu sözlə paralel **iyne** sözü də işlənir. Məsələn: Qolumun zoqqullaması üçün düktür on dənə **ampul** (iyne) yazdı.

Batom (باتوم) İs. Fr (baton): Çomaq, qoçan. Məsələn: Şərqdə ən tez yayılan və ən çox istifadə olunan alətlərdən biri də **batom**dur.

2) fonetik tərkibini dəyişən sözlər

Əfşar dialektində Avropa mənşəli sözlərin əksəriyyəti (başqa türk dilləri və dialektlərinin qayda və qanunlarına əsasən) fonetik tərkibini dəyişir. Müasir türk dillərində, eləcə də əfşar dialektində ahəng qanununun mövcud olması sözlərin fonetik dəyişmələrinə səbəb olur. Nümunə üçün aşağıda gətirdiyimiz Avropa mənşəli sözlərin danışq zamanı fonetik tərkibinin necə dəyişməsinin və sözün orijinal forması ilə nə qədər fərq yaratdığının şahidi oluruq:

Apartuman (آپارتمان) is. Fr (apartment): çox mərtəbəli bina; məs.: Bakı yavaş-yavaş aprtmanlar şəhəri olur.

İstikan (استيكان) is. İng (stəkan): stəkan, əfşarlar arasında öncədən istəkanın əvəzinə **quruşqa** sözü daha çox işlənirdi, amma getdikcə istikan sözü onun yerini alır. Məsələn: Bir əlində istikanı, bir əlində də qəlmi tutmuşdu. Bu söz lüğətlərdə yazılanların əksinə rusca yox, bələkə ingilis mənşəli sözdür və etimologiyası belədir: East- şərq, tea- çay, can- qab. Bütövlükdə bu sözün mənasını belə qeyd etmək olar: Şərqdə çay içmək üçün istifadə olunan qab.

Çay (چاي) is. Çin (ça) : yarpaqları qurudulub içilən bir cür bitki.

Jandarmeri (ژاندرمري) is. Fr (gendermeri): qışla, jandarmların qərargahı.

Düktür (دوكتور) is. Fr (docteur): doktor, həkim, təbib.

d) Hibrid sözlər

Əfşar şivələrində nəzəri cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də hibrid sözlərin işlənməsidir. Mürəkkəb sözlər qrupuna daxil olan bu sözlərin komponentlərini ərəb- fars və s. dillərdən alınan sözlər təşkil edir. Gülxanım Vəliyevanın qənaətinə görə, "...hibrid sözlər iki və daha artıq müxtəlif mənşəli, müstəqil leksik mənası olan sözlər analitik yolla işlənərək vahid bir mənanı, anlayışı bildirməyə xidmət edir..., alınma söz daxil olduğu şivədə öz ilkin forma və mənasından da müəyyən dərəcədə dəyişilmiş, uzaqlaşmış olur. Yanaşı işlənərək ümumi bir məna verən məfhmun daxilində bu zaman frazeoloji mənalılıq xüsusiyyəti yaranmış olur¹. Əfşar şivələrinin əsas hibrid sözlərini ərəb-fars söz birləşmələri təşkil edir. Aşağıda əfşar şivəsində işlənən bir neçə hibrid sözü qeyd edirik:

Havapeyma (هوا پيما): Təyyarə. Bu mürəkkəb leksik vahidin birinci komponentini ərəb mənşəli hava (هوا) sözü və ikinci komponentini isə getmək mənasında olan fars mənşəli peyma (پيما) kəlməsi təşkil edir; məs.: Biz Ankaraya **havapeyma**ynan getdik.

Rüşvətxor (رشوت خور): Rüşvət alan adam, rüşvətçi. Bu mürəkkəb sözün birinci komponenti olan **rüşvət** (رشوه) sözü mənşə etibarı ilə ərəb sözü olub və ikinci kəlmə isə mənşəcə fars leksikasına aid **yemək** məfhumunda olan **xor** (خور) leksemidir.

II fəsil "Söz yaradıcılığı"na həsr olunmuşdur. Müasir dövrdə siyasi, ictimai, mədəni və s. sahələrdə inkişaf ilə əlaqədar əfşar şivələrinin lüğət tərkibi təbii olaraq zənginləşir. Bu zənginləşmə ana dilimizin daxili imkanları hesabına abidələrimizdə yer alan qədim türk sözlərinin işləkliyini saxlamaqla, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və başqa yollarla gerçəkləşir.

Bu haqda A.Axundovla N.Məmmədovun fikirləri diqqətə layiqdir: «... dilin tarixi, onun inkişafı, o dili yaradan, həmin inkişaf qanunları, xüsusən onun ən çox müstəqillik, sabitlik, xəlqilik tələb edən əsas lüğət fondu və sözdüzəltmə qaydaları da xalqımızın və dilimizin tarixi ilə əlaqədar yaranıb inkişaf etmişdir»².

Azərbaycanda yaşayan əfşar tayfalarının şivələri Azərbaycan ədəbi dilindən olduqca təsirlənir və yeri gəldikdə bu şivələrə məxsus leksik

¹ - Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: 2001, s 167.57-58.

² - Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik 2003, 2 cildə, s 658,438.

vahidləri də ədəbi dilimizin leksikasını zənginləşdirirlər. Bu haqda G.Vəliyevanın qeydləri də maraqlıdır: «...dialektlər, şivələr və onların sözdüzəltmə vasitələri ədəbi dilimizin leksikasını zənginləşdirən əsas mənbələrdən biri olaraq qalmaqdadır. Onların istər dilin tarixi inkişafı prosesində və istər də müasir dildə yeni sözlərin yaranmasında böyük rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin indiki vəziyyəti açıq göstərir ki, onun lüğət tərkibinin formalaşmış sabitləşməsində dialekt leksikasının da təsiri olmuşdur. Vaxtilə bu və ya digər bir dialektə mənsub olan və sırf məhəlli xüsusiyyət daşıyan ayrı-ayrı leksik vahidlər ədəbi dilin süzgəcindən keçərək hamının anladığı ümumxalq dil vahidi olmuşdur»¹. Əfşar şivələrində leksik-semantik, morfoloji, sintaktik yollarla söz yaradıcılığından bir neçə nümunə veririk:

I . Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı

Əfşar şivlərinin leksikasını zənginləşdirən mənbələrdən biri də leksik-semantik yolla söz yaradıcılığıdır. Azərbaycan dilinin başqa şivələrində olduğu kimi, əfşar şivələrində də çoxmənalı sözlərin birinci mənası onun əsas mənası, digəri isə metaforlaşan mənası hesab olunur. Bütün şivələrdə olduğu kimi, əfşar şivələrində də çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənalılarının bir-biri ilə bağlılıqları vardır. Əfşar şivələrində mövcud olan bir neçə leksik-semantik yolla düzələn leksik vahidi nümunə olaraq qeyd edək:

Boy- 1. qədd, qamət, bədənün uzunluğu; məs.: Əhmət maşaallah hər gün boy çəkir. 2. dastan, hekayə, qissə: Əli işin-gücün bıxayıp hamıya boy diyr. İkinci mənada ədəbi dildə, dastanlarda müəyyən hadisəyə həsr edilmiş fəsil, hissə.

Tarım- 1. Əkin, əkin yeri; məs.: Bu il də yağış yağmadı, tarımlarımız kökünü qurudu. 2. Bərkitmək, möhkəm: çadırın iplərini tarımlatsan qasırğa da əssə onu qoparda milməz.

II. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı

Əfşar şivələri Azərbaycan ədəbi dilindən fonetik, leksik və sintaktik baxımdan olduğu kimi, morfoloji cəhətdən də bəzən fərqlənir. Bu şivələrdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı ən məhsuldar üslub sayılır və bu üsulla semantikasına görə çeşidli leksemlər yaranır. Əfşar şivələrində morfoloji yolla əmələ gələn leksik vahidlərin əksəriyyətini kök və şəkilçiyə ayırmaq olar. Bu şivələrdə elə leksik vahidlər var ki, köklərinə müxtəlif morfoloji əlamətlər artırmaqla yeni leksemlər törənir. Məsələn, əfşar şivələrində ucalmaq və yüksəlmək mənasında olan **ağın** lekseminin kökü olan-**ağ**

¹ -Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: 2001, s 167.

morfemi məhsuldar şəkilçilərlə (**ağ+ıl**), həm qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə (**ağ+az**), həm ümumtürkə aid olan şəkilçilərlə (**ağ <- x>+ saq**), həm morfoloji yolla (**ağ+na+maq**) və s. söz düzəldir. Həmin kökdən morfoloji yolla isim, sifət və fel əmələ gəlir. Bu yeni yaranan sözlərin hamısının semantikalarının əsasında sıx əlaqə nəzərə çarpır, məsələn:

Ağın- “ağ” kökü yüksəlmə, genişlənmə, yayılma, yerimə, başlama, böyümə, qabarma kimi semantik mənaları təşkil edən bir kökdür. Sayınqala əfşarlarının leksikasına aid **ağın** leksik vahidi yüksəlmək və ucalmaq anlamındadır: Bu qız uşağı sərv ağacı kimi hər gün ağınır.

Ağdı- qalxdı, yüksəldi, qaynayıb daşdı; **Ağnamaq**- yerdə dığırılmaq; **Ağnaq**- heyvanların ağnadığı yer, dağların ətəyində sel suyu ilə yuyulub axmış yer; **Ağac**- yerdən bitib qalxan bitgi; **Ağa**- böyük, başqa insanlardan seçilən və mənəvi dəyəri çox olan adam; **Ağ(-x)saq**- bir ayağını yuxarı çəkən; **Ağıl**- heyvanların ətrafında çəkilən divar; **Ağın**- çiyinin üst tərəfi; **Ağıl** “Sənglax lüğəti”ndə: Ayla, ayın dövrəsində olan işıq. Başqa türk dillərində də köklərində “ağ” sözü olan bir çox kəlmə vardır, məs.: **ağın** (altay dilində) buraxılmış, azad olunmuş, yüksəlmiş məfhumunda da işlənir. **Aqıt** (oyrat və qır) Yüksəlmək; **Ağıl** (qır) şiddətli sel, qələbəlik; **Ağılqan** (qır) qalxan; **Ağmaq** (qıp) yüksəlmək; **Ağınqaç** (qıp) nərdivan, pilləkən; **Ağaç** (qaç) boy, keyfiyyət, məsafə; **Ağunda** (qaç) yaşı çoxalmış qız; Şumer dilində **Agal** leksemi də böyük və ulu mənasındadır. **Ağğ** (macar) üstdən aşağı düşmək; **Ağna** (özb) yuxarı çıxmaq, qalxmaq; **Ağuz** (ümumtürk) heyvanların əmcəklərindən axan ilk süd. **Ağaz** (qədim türkcədə) başlanmaq (bu söz farscaya keçib və Ağaz tələffüz olunur); **Ağan** (qədim abidələrdə) cəza, hökm¹. **Ağılmaq** bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da uca taxt mənasında işlənibdir: “Sən gedəli ağılmağım gökdə ikən yerə endi”²

a) Şəkilçisi fəaliyyətdə olanlar

Əfşar şivələrində də başqa şivələrdə olduğu kimi fəaliyyətdə olan şəkilçilərin özünəməxsusluğu var. Yeni leksik vahid düzəldən morfemlərin bir neçəsi bunlardırlar: 1. məhsuldar şəkilçilər, 2. qeyri-məhsuldar şəkilçilər. 3. ərəb və fars mənşəli şəkilçilər.

1. Məhsuldar şəkilçilər. –**Ağ(q)an, ağən**: Qədim zamanlarda işlənən morfoloji şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçi fellərə qoşulduqda isim əmələ gətirir. Əfşar şivələrində qədim zamanlardan bu günə gəlib çatan bir sıra morfemləri aşağıda qeyd edirik:

¹ - Qədim Türk Abidələrinin Sözlüyü, tərtib edənləri : Xudiyev N, Quliyev Ə. A. Bakı: 1992, 112 s.

² - Kitabi-Dədə Qorqud, Dilinin İzahlı Lüğəti. Axundov A. Bakı:1999. 180 s.

Çalağan: Hücüm edən, vuran, oğurlayan. Bu söz məcaziləşərək bir cür uzun qanadları və əyri dimdiyi olan yırtıcı quşa da deyilir. **Qaççağan:** Qaçmaqda olan adam. **Vurağan:** Qorxusızcasına başqalarını vuran adam, ədəbi dildə” buynuzla yaxud təpiklə vurmaq xasiyyəti olan”. **Qadağan:** Girməsinə mane olunan yer, yasaq olunmuş məkan. **Güləg(y)ən:** Üzü gülər kimsə. **Küsəgən:** Ürəyi nazik olan, bəhanə edib hər şeydən inciyən, tez-tez küsən. Bu şəkilçi ilə Türk Dil Qurumu tərəfindən düzələn: **Gəzəgən:** Planet, gəzən və fırlanan ulduzlar haqda deyilir. **Durağan:** sabit, yer dəyişməyən və s. sözlər Türkiyə əfşarları arasında işlənməkdədir.

-iz,-uz, -az: Bu şəkilçilər felin kökünə qoşulur və sifət düzəldir, məsələn: **səmiz:** Kök (arıq olmayan), dolu. Bu leksik vahid səmirmək (kökəlmək)kökündən düzəlmişdir. **Quduz:** Qudurmaq məsdərindən düzələn bu leksem qudurqanlıq xəstəliyinə tutulana deyilir. **Topuz:** Toppuz, dəyirmi, başı girdə olan çomaq. dairə şəklində olan. **Dəriz:** Otlardan dərilmiş bir bağ. **Ayaz:** Səhərin saf havası. **Yoğuz:** Yoğun olan, iri. **Dəniz(dəng=geniş, iz):** Dərya, çaydan böyük su axını. **Bəniz:** üz. **Qopuz:** saz. **Cılaz** (cıl sözü əfşar şivəsində incə mənasında işlənir, cılaz sözü incə olan mənasındadır): Arıq adam. **Qılavuz:** lider, rəhbər. **Qapaz:** qırmanc, qapamaq felindən alınmışdır. **Birovuz:** əmanət. **Boğaz:** boğaz, iki canlı. **Alız:** xəstə, naxoş.

2. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər: Hər dildə və şivədə olduğu kimi əfşar şivələrində də bəzi məhsuldar şəkilçilər zaman keçdikcə inkişaf prosesini keçirməyib və başqa bir dövrdə işləklidən düşmüşdür. Müəyyən bir zamandan sonra arxaıqlaşən bu qeyri-məhsuldar şəkilçilər bəzi leksemlərdə öz varlıqlarını qoruyub saxlamışdır. Bu şəkilçilərdən bir neçə nümunə veririk:

-Dırım: Bu şəkilçi əfşar şivələrində yalnız üç leksik vahidə də özünü qoruyub saxlamışdır. **Dırım** və **qıl** morfemləri ilə əmələ gələn **qıldırım** leksik vahidi qaş sözü ilə tərkib olub və **qıldırım qaş** olaraq əfşar şivəsində işlənir. Xüsusilə hilal qaşlı qızların barəsində işlənən qıldırım qaş sözü, qaşın qövsünün ucada olmasına görə işlənilib¹ və qaşın gözdən fasiləsinin çox olmasını bildirir. Bu tərkibi söz Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində habelə türk dillərinin heç birində mövcud deyildir. Qaraçay-balkar dillərində, **qılca** və **qılma**y, Altay türkcəsində də **qılır** sözü **əyri** mənasını bildirsələrdə qıldırım sözü ilə heç bir əlaqələri yoxdur. Bu tərkibi sözdə qaş sözünün mənası aydındır, qaş sözü ümumən bütün türk

¹. Türkiyə əfşar şivələrində qıldırım qaş yerinə; hilal qaşlı sözünü işlədirlər .

dillərində: “insanın gözləri üstündə qövs şəklində uzanan tüklərdən ibarət xətt” mənasını ifadə edir.

Bəhsimizin mövzusu olan **qıldırım** sözünün mənasını izah etməyə çalışacağıq. Qıldırım sözü iki komponentdən ibarətdir. Bu leksik vahidin birinci tərəfi bilindiyi kimi, “bəzi heyvanların və insanların bədənindən çıxan sərt və qalın tüklər” mənasını verən **qıl** leksemdir. Qıldırım sözünün sirri isə ikinci tərəfdədir, yəni “**dırım**” mənasında gizlidir. Verəcəyimiz iki başqa kəlmədə olduğu kimi **-dırım** şəkilçisinin yer aldığı hər kəlməyə **ucalıq** və **hündürlük** mənasının qazandırmasıdır. Bu izahla **qıldırım** sözünün “gözlərdən normal həddən hündürdə olan tüklər” mənası aydınca görünür. **Dırım** şəkilçisinə başqa nümunə isə **ıldırım** və **sıldırım** leksik vahidləridir. Məlum olduğu kimi, kökü **yıl** olub və Azərbaycan şivələrində **-il** formasına dönüşən morfemin semantik mənası: **Yıldız** (ulduz), **yaldız** (parlaq), **yılqın** (od, işıq) sözlərində olduğu kimi “ışıq və parlaq” mənalarıdır. İldırım sözünün komponentlərini **il** “ışıq” və **dırım** şəkilçisi isə “uca yer” morfemləri təşkil edir. Bu mənə ilə məlum olur ki, ildırım leksik vahidi “ucada olan işıq” anlamındadır. **Sıldırım** sözünə gəlinə, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz “dik və uca, çıpaq, yalçın” mənə edilmişdir¹. Sıldırım sözünün mənşəyi sayılan **-sıl** sözü əslində “böyük daş” mənasında olan **-sal** morfemidir. **Saldırım** yaxud dissimilyasiyaya uğramış **sıldırım** sözünün mənası “uca və böyük daş” deməkdir. Sonralar bu şəkilçilər qeyri-məhsuldar vəziyyətinə düşsə də bu leksik vahidlər sadə bir leksem kimi fərz edilmişdir.

B) hissələri daşlaşan sözlər

Əfşar şivələrinin leksikasında morfoloji yolla əmələ gələn hissələri daşlaşmış sözlərə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bilindiyi kimi, tədqiq olunan şivələr türksistemli dillərin bir şivəsi olduğu üçün aqlütinativ dillər qrupuna daxildir. Bu dillərdə əsasən köklər şəkilçilərdən asanlıqla ayrılır və seçilir. Ancaq bu şivələrdə bəzi leksik vahidlər də vardır ki kökləri öz müstəqilliyini itirib və bir sadə söz halına gəlmişdir. Belə bir leksemlərin köklərini və şəkilçilərini müəyyənləşdirmək ancaq etimoloji yolla mümkün olur. Bu sözlər haqqında S.Cəfərov yazır: <<...düzəltmə sözlərdə köklərin öz müstəqilliyini itirməsi ya bu sözlərin arxaikləşməsi və ya sözdə fonetik tərkibin dəyişməsi nəticəsində baş verir. Belə bir prosesə məruz qalmış olan düzəltmə sözlər öz tarixi rolunu ifa etməkdən sonra sadə söz şəklinə düşür və müasir dilin lüğət tərkibində yeni bir söz kökü kimi başqa düzəltmə

¹ -Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 c, Bakı: 1985, Elm nəşriyyatı, s 740, 790, 791, 709.

sözlərin yaranmasına xidmət edir...»¹. Tədqiq olunan şivələrin leksikasında hissələri daşlaşmış leksemlərdən bir nümunə veririk:

Qınça: (Qönçə) Ədəbi dilimizdə qönçə şəklində tələffüz olunan bu leksik vahidin hissələri(kökü ilə şəkilçisi) o qədər təbii daşlaşıbdır ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin 3-cü cildinin 195-ci səhifəsində qönçə sözü farscadan alınma bir söz kimi qeyd edilib və “açılmamış qızıl gül və ya başqa çiçək, gül və ya başqa çiçəyin tumurcuğu” mənası göstərilir². G.Klauson bu leksemi çincədə “imperator qızı” mənasında olan **kung-chu** kəlməsindən alındığını iddia edir³. “Divani lüğət-it türk”də “qadın və xanım” mənasında olan **qunçoy** sözü çincə olan “kung- cuh” kəlməsilə bir kökdən olsalar da, tumurcuq mənasında olan **qönçə** leksemi bu sözlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əfşar şivələrində **qınça** tələffüz edilən **qönçə** sözü Azərbaycan ədəbi dili və Türkiyə türkcəsində fonetik dəyişikliyə uğrayan **qönçə** və **gonca** sözlərindən daha çox mənşəyinə yaxındır. **Qınça** sözü “**qın**” kökü ilə isimdən isim düzəldən **-ça** şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. **Qın** sözü “örtü, bir şeyin daxili hissəsini örtən, onu əhatə edən, içində gizlədən qabıq” mənasında işlənir. Qönçə sözünün mənasına da baxdığımızda bu sözün semantik mənası daha aydın olur. Açılmamış gül dediyimiz də öz qınından çıxmamış gülü nəzərdə tuturuq. Orijinal sözləri başqa türk dillərinə görə az fonetik dəyişikliyə uğrayan qırğız dilində də bu söz qınçö və qünçö şəklində tələffüz edilir. Həmin söz başqa türk dillərində belə tələffüz olunur: **Gonca** (Türk), **gunça** (türm), **ğunça** (özb), **ğunça** (uyğ). Beləliklə, bir sözün geniş bir dil ailəsi sahəsində işlənməsi və mənşə etibarı ilə əsl bir türk mənşəli söz olduğu aydınca görünür. Şübhəli görünən bu leksik vahidin komponentlərinin daşlaşmış olması və sadə leksem kimi anlaşılmasıdır.

III. sintaktik yolla söz yaradıcılığı

Dillərin leksikasının zənginləşməsində mürəkkəb sözlərin, yəni sintaktik yolla əmələ gələn sözlərin önəmli yeri vardır. İki və ya bir neçə komponentdən ibarət olan bu mürəkkəb sözlərin təəflərini milli yaxud alınma sözlər təşkil edə bilər. Sintaktik yolla əmələ gələn mürəkkəb sözlərin hər biri müstəqil leksem olub və leksik mənaya malikdir. Ancaq bu sözlərin birləşməsi zamanı əmələ gələn leksik vahid yeni məna çaları qazanır.

¹-Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti. Tərtib edənlər: Cəfərov C.A. Hacıyev İ.Ə. Bakı: 1960, ADU nəşriyyatı, s 211.

²-Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 c, Bakı: 1985, Elm nəşriyyatı , s 195.

³-Clauson G. An etymological dictionary of pre- thirteenth century Turkish. Oxford: 1972, 548 s.

a) sintaktik yolla düzənlər. İki müstəqil mənalı leksemin calaqlanması ilə yaranan yeni leksik vahidlər şivələrə yeni məna qazandırır və bu şivələrin leksika və semantikasını zənginləşdirir. Araşdırılan şivələr üçün səciyyəvi olan bu sözlərdən birini qeyd edirik:

Xoşdil: Şad adam, qüsesiz, qəmsiz, kədər bilməyən adam; məs.: Bu qədər ağrı və acıya rəğmən Həsən çox xoşdil görünür. Ədəbi dildə işlənən və müstəqil mənası olan <<**xoş**>> sözü ilə farsçada ürək mənası verən <<**dil**>> sözünün calaqlanmasından <<**şad**>> mənasını bildirən yeni mənalı leksik vahid düzəlmişdir.

b) Analitik yolla düzənlər. Əfşar şivələrində sintaktik yolla əmələ gələn bəzi leksemlər vardır ki morfoloji əlamətlərin artırılması leksik mənasına təsir göstərmir. Birinci komponentləri dialektlərə aid və ikinci komponentləri isə əksərən ədəbi dil üçün səciyyəvi olan bu sözlərin bir neçəsi bunlardır: zor eləməx-zorlamax, baxı verməx- baxmax, hoy eləməx – hoylamax, ax vay eləməx – axvaylanmax, qanat açmax – qanadlanmax, acıx eləməx – acıxlanmax, tuş gəlməx – tuşlanmax, tüstü eləməx – tüstüləməx` və s. Bu tipli sözləri iki yerə bölmək olar:

1) eyni sözün təkrarı ilə törənənlər: Qah-qah (gülmək) - şadlıqdan uca səslə gülmək. Bala-bala: yavaşlıqla. Quzu-quzu: aramcasına. Qıla-qıla: bir işi görərək. Tik-tikə: parça-parça. Sevvə-sevvə: razılıqla. Ərinə-ərinə: könülsüz bir işi görmək. Süm – süm (axtarmaq): ciddi axtarmaq, çox həssaslıqla axtarmaq.

2) sözün təhrifi və təkrarı ilə törənənlər: Dələ - dülə: səfeh adamlar. Dərə - dürə: çuxur yer. Ala-bula: qatışıq rəngli. Çaq-çuq (eləməx): cüzi alış veriş etmək. Talan-tulan: bir yerdən hər bir şeyi götürmək. Axar-baxar: sakit, mənzərə və s.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığında frazeoloji dialektizmlər əsas yer tutur. Şivələrdə belə bir sözlər dilə gözəllik, canlılıq və söz açıqlığı qatır. Bu sözlərdən bir neçəsini qeyd edirik: gözü su içməmək: inanmamaq. Ağzı suya düşmək: həvəslənmək. Əl açmaq: dilənmək. Dildən düşmək: yorulmaq. Yoxa çıxmaq: hər şeyini uduzmaq. Üz- göz olmaq: bir ilə deyişmək və s.

III fəsil “Terminoloji leksika. Tarixi sözlər” adlanır. Bilindiyi kimi, dialektlərin leksikası daimi bir halda qalmır və zaman ötdükcə inkişaf edərək dəyişir. Güney Azərbaycan əfşar şivələri fars dilinin güclü əhatəsində olsa da, yalnız bu dildən dövlətçiliyə aid terminlər, bələdiyyə və hərbi leksik vahidləri almışlar. Son illərdə sovetlər birliyinin dağılması ilə Quzey Azərbaycana qapıların açılması, Türkiyənin ictimai və iqtisadi

inkişafı, bunlardan daha önəmlisi peyklərin vasitəsilə Azərbaycan və türk dillərində televiziya verilişlərinin təsiri ilə ictimai həyatla, məişətlə, elm və mədəniyyətlə bağlı türk mənşəli yeni leksik vahidlərin sayı bu şivələrdə artır və bir çox leksemlər də köhnələrək bu şivələrin passiv fonduna daxil olur. Köhnələn sözlərin əhatə dairəsi tədricən məhdudlaşır və belə sözlər tarixizmlər olaraq xarakterizə olunur. Əfşar şivələrinin leksikasında tarixi dövrlərdən bu günə qədər varlığını qoruyub saxlayan leksemlər-tarixizmlər az deyildir. Bu leksikaya əşya və geyim adları, kənd təsərrüfatına, maldarlığa, əkinçiliyə və s. aid termin səciyyəli leksemlər daxildir. Əfşar şivəsində müasir dövrdə fəallıq dərəcəsi, işlənmə xüsusiyyətindən asılı olan tarixizmləri belə qruplaşdırmaq mümkündür: a) Azərbaycan ədəbi dilində və əfşar dialektində işlənən tarixizmlər; b) əfşar dialektində işlənən tarixizmlər.

a) Azərbaycan ədəbi dilində və əfşar dialektində işlənən tarixizmlər

Ağu- zəhər. Ağü sözü əfşar şivələrində **ağvu**, **avğu**, **ağı** formalarında da tələffüz olunur. Bu söz bütün türk dillərində ağü, ağvu, avğu və ağı variantları-nda işləkdir. Ağü sözü ən qədim dövrlərdən zəhər mənasında işlənməkdədir. M.Kaşqarının lüğətində **ağü**: Zəhər mənasında qeyd olunmuşdur. Əfşariyyə hakimiyyəti dövründə yazılan “Sənglax” lüğətində **ağumaq** leksemi, zəhərlən-mək mənasında verilmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində bu sözə çox rast gəlik, məsələn, Füzuli deyir:

Təlx göftarsız olmaz ləb-i yar, ey aşıq! Çox həvəs eyləmə ol şərbətə kim **ağuludur**.¹

Əfşar şivələrində ağü sözü mənasını bir az genişlədərək **çox acı, dözülməz ağrı** mənalarında da işlənir; məsələn, Bu bibər ağü kimidir; Baş ağrım ağuya dönübdür.

G.Klauson². və E.V.Sevortyan **-ağ** morfemini **ağü** sözünün mənşəyi olaraq qeyd etmişlər. Ağü sözünün ədəbi dildə işlənmə dairəsi olduqca daralıb və əvəzinə ən çox zəhər və səm leksemləri işlənir.

b) Əfşar dialektində işlənən tarixizmlər

Damu- bu söz ədəbi dilimizdən çıxıb və arxaikləşmiş leksem halına gəlmişdir. Ancaq əfşar şivələrində bu söz işlək olub və bu şivələrin atalar sözündə və frazeoloji birləşmələrində özünü qoruyub saxlamışdır.

“Damu” leksemi “qədim türk lüğətində” tamu şəklində tələffüz edilərək “cəhənnəm” mənasında işlənməmişdir: “Tamu qapuyin açar davar”,

¹ - دیوان فضولی، حاضیر لایان فخر آذر کیتابخاناسی. تبریز: 1373 . ص 546 .

² - Clauson G. Turkish and Mongolian studies. London:1962,468 s.

var-dövlət cəhənnəmin də qapısını açar¹. Əbu Həyyan **tamu** sözünü cəhənnəm mənasında **tamuv** tələffüzü ilə qeyd etmişdir². Türkiyə türkcəsinin qədim və müasir abidələrində də bu söz tamu qeyd edilmişdir: Senin hicrin bana **tamudan** artuq; Gönüldə nesne yok umudan artuq³.

Tamu leksik vahidini V.V.Radlov öz lüğətində **tamuq** şəklində “zirzəmin” olaraq mənə etmişdir. Ancaq bizim qənaətimizə görə, bu söz qədim türkcədə alışmaq və yanmaq mənalarında olan **tamduq** sözündən əmələ gəlmişdir. Bu gün də şivələrimizin hamısında fonetik hadisəyə uğrayan **təndir** sözünün mənşəyi də tamu leksemi olub və ərəbcə də səslənən **tənur** sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

Tamu sözü bir çox türk dillərində arxaikləşmişdir. Ancaq bu söz Türkiyə əfşarlarının şivəsində **tamu** və Güney Azərbaycan əfşarlarının şivələrində isə damu tələffüzü ilə öz varlığını qoruyub saxlamışdır; məs.: Damı otu kimi yanırdı.

1. Nəsil və qohumluq münasibəti bildirən sözlər

Əfşar şivələrinin leksikasında işlənən nəsil, tayfa sözləri başqa Azərbaycan dili şivələri və türk dillərinə oxşar terminlərdir.

Tədqiq olunan şivələrdə qan qohumluğu əsasında bir neçə ailə birliyinə **tayfa**, bir neçə tayfanın birliyinə **oymax**, bir neçə oymağın birliyinə **uruğ**, bir neçə uruğun birliyinə **el** və hansı elə bağlılığına görə **kök** və **soy**⁴ sözü də kökləri bir ulusa bağlı olan insanlara deyilir. **Göbək** sözü də nəsil, tayfa mənalarında işlənir; Məsələn, Əfşar göbəyindən olan bir iyid. **Oba** bir tayfanın, oymağın və ya elin yığılan yerinə deyilir.

Ulus- əfşar şivələrində bu söz “elim-ulusum” tərkibində mövcuddur və “tayfa” mənalarında işlənir. **Ulus** sözü başqa türk dialektlərində də: qəbilə, xalq, millət mənalarında işlədilmişdir. “Divani lüğət-it türk” lüğətinə görə bu sözü çigil xalqı “**kənd**” arqular isə “**şəhər**” olaraq işlədirlər⁵. Bu söz “Dədə-Qorqud Kitabı”nda “el, yurd, kənd” mənalarında işlənilibdir; “Bəzirganlar ulusu tutuldi” (220. s.117). Bu kəlmə qədim abidələrdə ulus formasında qeyd olunub və “yaşayış yeri və millət”

1- Eren H. Türk dilinin etimoloji sözlüyü, Ankara: 1999, 2. baskı, 342 s.

2- Heyran xanım. Seçilmiş əsərlər. Bakı: 1961, Azər nəşr, 175 s.

3- Tarama sözlüğü, Türk dil kurumu yayınları, Ankara: 1996. 2.baskı, 7.cild.

4 Əfşar şivəsində soy sözünün semantik mənası daha da kiçilmişdir. Məsələn, oğlanın bir (soy)u dayısına çəkib.

5 - ديوان لغات الترك، محمود بن حسين بن محمد كاشغري، ترجمه و تنظيم: دكتور حسين محمد زاده صديق (دوزگون) نشر اختر. 1384. ص 623.

mənalarında işlənibdir. “Uluş bodun” (el-xalq), “uluş balıq”(millət şəhəri) kimi söz birləşmələrində işlənir.

Ulus sözü monqol dilinə də keçib və -ş samiti moqolcada –s hərfinə çevrilərək yenidən türk dillərinə və dialektlərinə ulus olaraq qayıtmışdır. -ş samitinin -s hərfinə çevrilməsi monqolcada bir qaydadır; Yemiş > cemis misalında olduğu kimi.

“Qutaduğu bilik”də də “uluş” forması qeyd olan bu söz klassiklərimizin əsərlərində də çox rast gəlik; məsələn:

Vətənimdən, **ulusum**dan yad oldum, Yada salmaz qohum, qardaş, yad mənə (Koroğlu eposunun Qars variantı).

Bu söz bütün türk dillərində "ulus" şəklində tələffüz edilir. Yalnız qırğızlar " ulut" (s > t əvəzlənmə hadisəsi) variantını işlədirlər.

Qohumluq münasibətlərinə görə terminlər iki yerə ayrılır:1) qan qohumluğu əsasında əmələ gələn sözlər. 2) nikah qohumluğu əsasında yaranan sözlər.

1.Qan qohumluğu əsasında yaranan terminlərin bir neçəsi bunlardır: ata, baba (atanın atası), dədə (babanın atası). Bu şivələrdə **aqqa** sözü ata sözü ilə sinonimdir.

Əfşar şivələrində qan qohumluğu bildirən terminlərin bir qismi sintaktik yolla düzəlir: oğlu, qızı sözləri ilə bibi, dayı leksemlərinin birləşmələrindən, məsələn, biboğlu, dayıqızı və s. əmələ gəlmişdir.

2. Nikah qohumluğu əsasında yaranan sözlərin bir neçəsi də bunlardır; kişinin həyat yoldaşına arvat, əyal və xatın ifadələri işlənir; arvadın atasına qaynata arvadın anasına qaynana; arvadın qardaşına qayın; arvadın bacısına baldız; arvadın bacısını alan kişiyyə bacanaq deyilir.

2. Adət, ənənə, toy və başqa mərasim adları

Əfşarlar arasında toy mərasiminə aid terminlər təqribən Cənubi Azərbaycanın başqa şivələrində olduğu kimidir. Məsələn, evlənmə mərasimi terminləri sıra ilə belədir: **qız görmə, elçilix, toy tutmaq, xon(ça) bəzəməx, yengə getməsi, sağduş-solduş, qurşaq bağlama, Duvaq qapma, şölən vermək “qonaxlıq eləmək”, şölən, ayağ açma , beşikərmə, ad qoyma, qırx tutma.**

3).Əkinçilik terminləri: Tədqiq olunan şivələrin leksikasında əkinçiliyə aid leksemlər xüsusi yer tutur. Məs.: Arx (ərx), axarlamax, bəzi, kərdi, mərs və s.

4). Bitki adları bildirən terminlər

Əfşar tayfaları geniş sahələrdə yaşadıklarına görə dağlıq, sulu, çöl və s. ərazilərdə müxtəlif bitki növlərinin olması şivələrin lüğət tərkibini

olduqca zənginləşdirmişdir. Bu bitkilər istifadə formasına görə iki qrupa ayrılır: 1. yabani bitkilər. 2. türkəçarələr (dərman bitkiləri).

a) yabani bitkilərin adları: at əvəliyi, at pıtrağı, at qulağı, at quyuğu, acur (xiyar fəsiləsindən), acırqa (çol turpu), acımıq (ada çayı), arpa başağı, arpacıq və s.

B) Dərman bitkilərin adları: küncüd unu, darı, əzgil, qarnı yarıq, ispanax, üzərlik, sarıyonca, alıbalı, keklik otu, tüklicə və s.

5. Meyvə və çiçək adları

Meyvə adları: Cəviz / girdəkan (qoz), armut (əmrut), alıbalı/gilənar, hulu (şaftalı), ərik, alma, albuxara, alça, giləs, kivi, əncir, göyçə (yetişməmiş alça), kalah, alı, qaralı, gövalı (gavalı), saralı, tut, nar, badam, heyva, xiyar, xırça, narınc (türünc), qavın, qarpız və s.

6. Heyvandarlıq terminləri

Əfşar tayfalarının iqtisadiyyatında heyvandarlığın önəmli rolu olduğu üçün bu şivələrin lüğət tərkibində heyvandarlıq terminləri mühüm yer tutur. Tədqiq olunan şivələrdə heyvanların rənginə, yerişinə, cinsinə və yaşına görə çeşidli adları vardır.

7. Quş adları

Quş sözü şumer dilində: **kaş**¹. Orxon abidəsində: “**uçuk**”, Altay dilində: “**uçar quş**”, cağatay dilində: “**uçkan**”, Yaqut dilində: **köş** sözü uçmaq mənasındadır, bu sözdən düzələn “**köşör**”²leksemi **quş** deməkdir. Özbək və uyğur dillərində də quş sözü işlənir. Dissertasiyada əfşar şivəsində işlənən bir çox quş adları türk dillərində işlənən adları ilə birgə verilmişdir.

8. Ev əşyalarının adları: açar, qazan, ölçək, asmaqapan, aybalta və s.

9. Kənd təsərrüfatında işlənən alət adları: ərrə, balta, ərsin, əl tərəzisi, bel, təbər, əl degirmanı (dəyirmanı).

10. Bina və çadırlara aid sözlər: işkil, burğu, teşə, çivi, ip, dirək .

11. Geyim adları: kişi və qadın geyimlərinin adları: kot, şalvar, tuman, ətək, corap, köynək, çuxa, don, ərəqçin, çarşaf, çarqat, tər köynəyi (alt köynəyi).

12. Bəzək şeylərinin adları: qolbax, üzük, boyunbağı, xalxal.

13. Yemək və içki adları: əfşar şivələrinə aid yemək və içki adlarının bir qismini qruplaşdıraraq aşağıda qeyd edirik:

a) Çörək adları: lavaş, sac lavaşı, kənd çörəyi, kəpəkli çörək və s.

¹ - Dilaçar A. Dil, Dillər, Dilçilik. Ankara : 1968, s.256

² . сахалыы- нууччаллыы словарь, М, 1972, с. 182.

b) Aş adları: qurut aş, qatıq aş, yarma aş, həştərxan aş .

c) kükü adları: yeralma (kartof) küküsü, lobyə küküsü, xıtab (qutab), ət küküsü, içli kükü, balıq küküsü.

ç) Əfşar boranıları: ispənax boranısı, mühacir boranisi, lobuyə boranısı, kərəviz boranısı, kəngər (qanqal) boranısı.

d) turşuların adları: badımcən (pamidor) turşusu, pancar turşusu, soğan turşusu, sarımsaq turşusu, qavun turşusu (qovun turşusu), şanı turşusu.

Semantik xüsusiyyətlər. Əfşar şivələri zəngin leksik-semantik xüsusiyyətə malikdirlər. Aşağıda əfşar şivələrinə aid olan omonimlər, sinonimlər və antonimlərdən nümunə olaraq bir neçəsini qeyd edirik:

Omonimlər. Güney Azərbaycan əfşarlarının şivələrində omonimlər həm başqa türk dillərinə və şivələrə aid olan əsl sözləri, həm də ərəb və fars mənşəli leksemləri əhatə edir. Tədqiq olunan şivələrdə omonimlərin bəzisi fonetik dəyişmələrə uğrayaraq yaranır. Məsələn olaraq qədim türkcədə və hazırda bir çox türk dillərində nəğmə və həzin səs mənasında işlənən **tavış//tavş** leksemi zaman keçdikcə fonetik dəyişməyə uğrayaraq öncə **taş** sonralar isə **daş** şəklini almış və təbiətdə mövcud olan bərk cisim (daş) ilə omonim leksem kimi danışq dilində və mahnılarımızda işlənir. Azərbaycan xalq mahnısı "pəncərədən **daş** gəlir, ay bəri bax, bəri bax", mahnısında olan **daş** leksemi əslində fonetik hadisəyə uğrayan **tavş** leksemidir.

Aşağıda əfşar şivələrinə aid omonimlərdən bir neçə nümunə qeyd edirik:

Leksik omonimlər:

Ağ /sifət/ Qaranın ziddi olan rəng, bəyaz, **Ağ** /isim/ Bitki xəstəliyi.

Ağa / İ / Sayınqala şivəsində bəzən ata yerinə, ağa da işlənir.

Ağa / İ / Böyük adam, ali cənab: Həsən ağa. Sən ağasan, bizlər nökar.

Sinonimlər. Məzmunca bir-birinə yaxın məna ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonim deyilir. Əfşar şivələrində Azərbaycanın başqa şivələrində olduğu kimi, sinonimlər iki yolla əmələ gəlir: 1) dilimizin dixili imkanları əsasında. 2) alınma sözlər hesabına.

Əfşar şivələrində bəzən sinonim sözlərin biri arxaıkləşmiş qədim türk sözləri və onun sinonimi isə müasir əfşar şivələrində olan sözlərdən ibarətdir; məsələn: **Ata**/ baba/dədə / aqqa. **Ana** / aba. **Şit** / duzsuz/sevimsiz. **Kal** / yetişməmiş. **Abla** / bacı . **Dadaş** /qardaş. **Xala**/ teyzə. **Dava** / dərman / türkəçarə.

Antonimlər. Əfşar şivələrində antonimlər yəni mənaca bir- birinə zidd olan sözlər önəmli yer tutur. Antonimlər eyni zamanda fikrin dəqiq ifadəsinə də kömək edir. Əfşar şivələrinin leksikasında antonimlər həm milli sözlərdən və həm ərəb və fars mənşəli sözlərdən əmələ gəlir. Misal üçün aşağıda antonimlərdən bir neçəsini qeyd edirik: **qara** – ağ. **güclü** – zəyif; **ürəkli** – qorxax; **gözəl** – pis; **ağıllı** – dəli.

İstix – savıx; **yer** – göv; **alt** –üst; **ast** – üst; **acı** – şirin; **tikməx** – sökməx.

Dağ – dərə; **gecə** – gündüz; **gec** – tez; **ev** – eşik; **bərk** – yumuşaq; **az** – çox.

var – yox; **tutmax** – bıraxmax; **səhər** – axşam; **ağır** – yüngül.

«Нятыя»дя диссертасийанын айры-айры фясилляриндя иряли сцрцлян фикир вя мцлацизяляр цмумиляшдирилмишдир.

Мювзу иля баьлы мцяллифин ашаьыдакы ясярляри дярь

олунмушдур:

Kitablar:

1. Dünya əfşarları. Təbriz: Nəbati nəşriyyatı, 2010, 260 s.
2. Dil, Dillər, Türkçə və əfşar şivəsi. Təbriz: Yazar nəşriyyatı, 2007, 68 s.
3. Əddürətül müziyyə, fi lüğətit türkiyə. Təbriz: Sumer nəşriyyatı, 2010, 78 s.
4. Azərbaycan dilinin əfşar şivələri. Təbriz: Yaz nəşriyyatı, 2009, 92 s.
5. Eşq ışıqı, (Əfşar şairi Yunus imrənin şeirləri və söz varlığı, Təbriz: Əxtər nəşriyyatı, 2003, 92 s.

Məqalələr:

1. Əvşarlar arasında xalk hakimliyi // El bilimi dergisi, Təbriz Universiteti, 2006, № 6, s. 260-264
2. Əfşar şivələrində qədim sözlər // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, 2009, № 69, s. 86-90
3. Əfşar şivəsinə aid əski sözlər // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, 2009, № 70, s. 70-76
4. Hoca dahaninin şiirlərinin söz varlığı // Varlıq dergisi, Ankara, 2010, s. 40-43
5. Əfşar şivəsində qalib sözlər // El bilimi dergisi, Təbriz Universiteti, 2010, № 25, s. 10-13

6. Əfşar şivələrində fars mənşəli sözlər // “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” elmi konfransın materialları, Bakı, 18-19 may 2011, s. 320-322

7. Əfşar şivəsində söz yaradılıclığı // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, Bakı, 2011, s. 72-76

8. Əfşar şivələrində ərəb mənşəli sözlər // Dil və ədəbiyyat. (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), Bakı, 2011, № 71, s. 89-93

9. Avşarlarda adət və enənə adları // Avşar. Ankara (uluslararası dergi), 2013, s 285-289

10. کلمات ترکی اشعار مولانا، مجله زبانشناسی دانشگاه تهران. سال 1377. ص- 26

11. سایین قالا افشار شیوه سی. وارلیق مجله سی، سای 164، ص 61-64

ЛЕКСИКА АФШАРСКОГО ДИАЛЕКТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Афшары являются одним из значимых племён среди всех 24 тюркских колен как по численности, так и по сыгранной роли в истории. Лексическое значение слова «авшар»: подвижный, быстрый, любящий охотиться, в том числе на волков и птиц. Эта лексема широко используется в тюркских географических названиях. В Азербайджане, Турции, Иране, Афганистане, Ираке, Сирии и др. странах существует более 450 топонимов, связанных с афшарами или его коленами, династиями, наследниками и названиями племён. Наряду с тем, что афшары компактно или разрозненно проживают в тюркской географической зоне как Турция, Азербайджан, Иран, Афганистан, Ирак, Туркмения и Узбекистан, они проживают также и в некоторых других странах. Темой диссертации является словарный состав афшарского акцента Сайынгала азербайджанского тюркского языка. В диссертации рассматривается лексика афшарского акцента Сайынгала и другие афшарские акценты, существующие в других областях и странах, также производится сравнение с другими тюркскими языками.

Строение диссертации. Диссертация состоит из вступления, четырёх глав и списка использованной литературы.

Первая глава диссертации называется «Этническое происхождение лексического состава». Раздел составляют лексемы этнического происхождения, словарные единицы арабского, персидского, европейского происхождения и слова-гибриды.

Вторая глава посвящена словотворчеству афшарского акцента. В этой главе рассматривается лексико-семантическое, морфологическое, синтаксическое словообразование.

Третья глава состоит из терминологической лексики, исторических слов, историзмов, используемых в афшарском диалекте и др.

Четвёртая же глава посвящена семантическим особенностям афшарского акцента. В этой главе говорится об омонимах, синонимах и антонимах афшарского акцента.

Siyamak Hosseynalizadeh

AFSHAR ACCENT VOCABULARY IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Summary

Among 24 tribes of “Oguz”, Afshars have considerable importance in both the population dense and historical roles. Afshar is one of the most famous Turk tribe. They succeeded in establishing a global empire and regional multi government. Afshars, living all over the world, speak in Turkish language with partial differences in phonetics.

According to linguistic features of Afshar tribes, we can consider these tribes as one of the Azerbaijan Turkish accent which is rich in composition and vocabulary words.

Afshar accent which is spoken in Turkey, Azerbaijan, Iran, Iraq, Afghanistan, Cyprus etc., unfortunately it has not been academically investigated yet. In this thesis, we academically study the word richness of Afsharian accents in Saiin Ghala, south of West Azerbaijan and also try to explain the phonological evolutions of this accent in comparison with Afsharian Accents in the other regions. We compare this accent with words of the other Turkish accents.

This thesis consists of an introduction, four chapters, conclusion and the references. Introduction contains the goals, tasks and methodology of thesis and a quick look to folklore, history, and literature, geographical distribution of Afshar and accent changes.

The first chapter is about the ethnic origin of words and the words of the old Turkish language including Arabic, Persian, European words and also combined sentences studied in Saiin Ghalee style.

The second chapter refers to the terms of the word morphology, terminology, syntax, and etymology of words in clarification of Saiin Ghalee styles of Afsharian.

The third chapter contains lexical terms, historical terms, military terms, names related to animal husbandry, agriculture, ornaments, all kinds of common herbs and names of animals according to age, color, movement, etc., their names, occupations and crafts and the rest of the words used predominantly in the other Afsharian residency.

The fourth chapter deals with the issue of semantics style of Saiin Ghalee. We also discuss the synonyms and antonyms used in Afsharian style of Saiin Ghalee.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Гусейнализаде Миондоаб Сиямак Ядоллах оглы

**ЛЕКСИКА АФШАРСКОГО ДИАЛЕКТА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2014